

Бажан О.Г. (Київ)

ДОКУМЕНТИ ПРО ГОЛОД 1946–1947 рр. В ЦЕНТРАЛЬНОМУ ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

У перші повоєнні роки з усіх галузей народного господарства Української РСР у найбільш катастрофічному стані залишався аграрний сектор економіки. За роки фашистської окупації значно послабилась матеріально-технічна база (парк тракторів і комбайнів скоротився наполовину), відбулося зменшення посівних площ (в УРСР посівна площа в колгоспах не перевищувала 60%), зниження урожайності й продуктивності тваринництва, скорочення числа працездатних колгоспників (серед працездатного населення 80% становили жінки та діти), бракувало належної кількості кваліфікованих кадрів. Занадто скрутне становище на селі ускладнювали непосильні податки на індивідуальне господарство (обкладання податком кожного дерева й куща у садку колгоспника примушувало їх вирубувати фруктові дерева та ягідні кущі), низькі закупівельні ціни на сільгосппродукцію, оргнабори сільського населення на заводи та новобудови і т.п. Окрім того, на колгоспників не поширювалось пенсійне законодавство, вони не мали паспортів, отримували символічну плату за працю.

Українськими на той час були намагання влади підвищити рівень сільськогосподарського виробництва, які здебільшого носили відверто адміністративно-репресивний характер. Негативно на розвитку сільського господарства позначилась постанова ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР «Про заходи з ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», згідно з якою посилювались утиски щодо власників підсобних господарств, Закон про розкрадання державного майна від 4 червня 1947 р., відновлення політвідділів на МТС. Недосконалість системи планування й управління, відсутність матеріальних стимулів і примусовий характер праці призвели до втрати інтересу у селян до праці в колективному господарстві.

Проте такий жалюгідний стан сільського господарства аж ніяк не турбував Й. Сталіна та його оточення. Виходячи з надуманої теоретиками 1920-х років «вторинності» аграрного сектора порівняно з індустріальним, політичне керівництво країни планувало на потреби сільського господарства виділити лише 7% капітальних вкладень (всього за роки четвертої п'ятирічки капітальні вкладення разом з внесками колгоспників становили 15% від загальносоюзних асигнувань).

Проігнорував обставини, що склались в повоєнному селі, і уряд УРСР. Виконуючи вказівки центру, спрямовані на форсоване відновлення всіх довоєнних оброблюваних площ, республіканські органи влади поставили перед колгоспниками нереальні завдання. В постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про державний план розвитку сільського господарства Української РСР на 1946 р.»

планувалося для колгоспів 16 східних областей збільшити посівні площі в 1946 р. проти 1945 р. на 1865,8 тис. га. Утілюючи в життя рішення партії та союзного уряду, в Україні у роки першої післявоєнної п'ятирічки почалися великомасштабні, економічно необґрунтовані роботи з освоєння заплавл Дніпра, Остра, Ірпеня та інших річок. Широкого розмаху набула в республіці й практика з меліорації земель. На 1948 р. в УРСР було осушено боліт на площі 500 тис. гектарів, збудовано більше 6 тис. різних гідротехнічних споруд, освоєно при цьому 150 млн. крб. державних коштів. Щоправда, витрачені зусилля мали дуже низький ефект.

До напруженої ситуації у сільському господарстві республіки, викликаній непродуманою аграрною політикою влади, додалися дуже несприятливі кліматичні умови. За свідченнями очевидців «у результаті тривалої засухи на полях Ізмаїльщини в 1946 році, повністю загинули всі посіви озимих та ярових, а також кормові культури та дика рослинність – трава та сорняки...»¹. Зима 1945–1946 років на переважній частині України була малосніжною. Навесні у 120 районах Харківської, Ворошиловградської (тепер Луганської), Сумської, Одеської, Миколаївської, Херсонської областей, не зійшло 550 тис. га зернових культур, що становило 20% посівів цих культур. Весна й літо виявились засушливими. Видова оцінка врожаю становила 3,8 центнера. Понижчала врожайність картоплі, овочів, інших культур. Зовсім не рахуючись з конкретними умовами й можливостями, союзний уряд установив для України завищений план хлібозаготівель – 340 млн. пудів зерна, а влітку ще й збільшив його до 362 млн. пудів. У свою чергу, політичне керівництво республіки на чолі з М.Хрущовим не тільки схвалила високі й нереальні плани заготівель, але й зажадало від голів колгоспів повернути борги за минулі роки. Більше того, перед представниками районних партійних та радянських органів було поставлено завдання організувати роботу колгоспників таким чином, щоб вони працювали кожен день протягом усього світлового часу.

«Боротьба за хліб» із боку органів влади була доведена до абсурду і проводилась тими ж силовими методами, що і в 1932–1933 роках. Значна частина колективних господарств, яка потерпала від неврожаю, згідно з планом повинні були здати зерна державі більше, ніж зібрали. Щоб якимось перешкодити огульному «викачуванню» хліба, відсунути примару голоду, голови колгоспів почали в масовому порядку приховувати частину врожаю. За таких умов сталінське керівництво вважало, що має справу з «саботажем» хлібозаготівель й почало вживати репресивних заходів. Упродовж 1946 р. і першого кварталу 1947-го до кримінальної відповідальності було притягнуто 1,6 тис. голів колгоспів (фактично ув'язнений кожен 16 керівник колективного господарства), яким інкримінувались зрив строків збирання врожаю, порушення графіків хлібопоставок, видачу зерна на трудовні. Репресіям підлягали так звані «розкрадачі зерна», які згідно зі статтею 131 Конституції СРСР 1936 р. кваліфікувалися як «вороги народу». Тільки за листопад 1946 р. за збирання

після жнив колосків у полі на лаву підсудних потрапило 2,3 тисячі селян. Певним «стимулом» для підвищення продуктивності праці трудівників села став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадянський паразитичний спосіб життя». Указ, продубльований 20 березня 1948 р. Законом Ради Міністрів УРСР, стосувався колгоспників, що не виробляли мінімуму трудоднів, а також мешканців, які не були членами колгоспу. Загалом на підставі «вироку про виселення» у лютому–червні 1948 р. у віддалені райони СРСР насильно депортовано 11,4 тисяч осіб.

Незважаючи на посилення репресій, план хлібозаготівель був виконаний лише на 62,5 відсотка. Неврожай та надмірні побори держави, відсутність особистих запасів продовольства у багатьох колгоспників, особливо південних областей, викликали масові захворювання дистрофією на ґрунті недоїдання.

Ситуацію ускладнювало рішення владних структур про припинення постачання робітників і службовців, які проживали у сільській місцевості. У вересні 1946 року у сільських місцевостях було знято з пайкового постачання хлібом 2580 тисяч осіб, із них значна частина робітників, службовців, утриманців та дітей, які не мали інших засобів до існування, крім зарплати та продуктового набору².

Перші захворювання дистрофією були зареєстровані в серпні 1946 року в Ізмаїльській області. В жовтні 1946 року захворювання на дистрофію зафіксовано в Одеській, Херсонській, Миколаївській областях. На початок зими 1946 року окремі випадки дистрофії були виявлені в Дніпропетровській, Запорізькій, Ворошиловградській областях.

У зв'язку з наростанням числа хворих Рада міністрів УРСР 4 грудня 1946 року ухвалила рішення за №218-123/с про надання допомоги дітям південних областей України. В Одеській, Херсонській, Ізмаїльській та Миколаївській областях було організовано одноразове харчування на 151 тисячу дітей, понад 20 харчових станцій на 9 тисяч дітей та 26 дитячих будинків на 4 100 дітей³.

Примітно, що до лютого 1947 року захворювання на дистрофію не підлягали статистичній звітності. Міністерство охорони здоров'я користувалось тільки окремими донесеннями з місць, на основі яких інформувало уряд та ЦК КП(б)У. Лише 21 січня 1947 року Рада міністрів УРСР зобов'язала обласні управління охорони здоров'я здійснювати необхідний облік хворих на дистрофію і регулярно надсилати інформацію до Києва. Вже на 10 лютого 1947 року (за неповними даними) у республіці було зареєстровано 158 тисяч випадків захворювань дистрофією. Як стверджували завідувачі обласних управлінь охорони здоров'я, кількість хворих на дистрофію щодня зростала. Так, на 22 лютого 1947 число хворих формою №11 по областях УРСР становило 448 345 осіб⁴ (див. таблицю):

№№ п/п	Назва областей	Усього по області
1.	Чернівецька	45710
2.	Ізмаїльська	46316
3.	Харківська	40000
4.	Сталінська	11579
5.	Київська	10000
6.	Ворошиловградська	12000
7.	Сумська	1088
8.	Полтавська	488
9.	Дніпропетровська	5485
10.	Запорізька	40000
11.	Одеська	90000
12.	Миколаївська	56500
13.	Херсонська	10000
14.	Кам'янець-Подільська	14373
15.	Вінницька	63000
16.	м. Київ	1721
	ВСЬОГО:	448345

Бентежила лікарів і тенденція зростання випадків дистрофії третьої стадії зі смертельними наслідками. В Одеській області число важких випадків дистрофією на 20 січня 1947 року становило – 2 361, а на 10 лютого 1947 р. – 4341, в тому числі 119 зі смертельними наслідками. Тільки за 2 дні – 11 та 12 лютого – до лікарень міста Одеси прибуло 112 чоловік з важкою стадією дистрофії, з них 11 померло⁵.

За підрахунками завідуючого Одеським облвідділом Бойка, 15–20% населення області наприкінці зими 1947 року знаходились на грані дистрофії. Про майже 15% сільського населення, уражених дистрофією, йшлося у повідомленнях завідуючого обласного відділу охорони здоров'я Київської області Іванова⁶. В донесенні секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У П.Найдьонова на адресу першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича вказувалось на «тривожне становище» у містах Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Нікополі, Павлограді, П'ятихатках, різке зростання кількості смертельних випадків від дистрофії: січень – 220 осіб, лютий – до 750, за 25 днів березня – 864 осіб⁷.

Проте найбільш тяжка ситуація склалася на Ізмаїльщині. Інформуючи М.Хрущова про ситуацію в Ізмаїльській області, секретар обкому КП(б)У С.Тарасов 5 лютого 1947 року писав: «Продовольче становище залишається, як і раніше, важким. Ми організуємо громадське харчування, виготовлення кінської ковбаси, продаж комерційного хліба на селі. Більшість селян не мають можливості купувати комерційний хліб, гарячу їжу та кінську ковбасу за браком

грошей. Таких селян в області є понад 100 тисяч, а видану продовольчу позику вони вже з'їли [...]. За даними облздороввідділу вже зараз в області померло від виснаження 1 418 осіб. Крім того, у нас в області мають місце дуже важкі випадки. В Болградському районі – 2 випадки, в Саратському – 3 випадки та в Ренійському – 1 випадок людоїдства»⁸.

Особливо непокоїв керівництво області сплеск кримінальної злочинності в регіоні. За оперативними даними органів Управління МВС Ізмаїльської області, суспільно небезпечні дії в Болградському районі в IV кварталі порівняно з III кварталом 1946 року зросли на 137,5%, Кілійському – на 136%, Лиманському – на 200%, Тузловському – на 172%, Ренійському – втричі, Татарбунарському в 2,5 рази, Саратському та по місту Білгород-Дністровському – вдвічі. Крадіжка продовольства, збройні пограбування, убивства змусили начальника Управління МВС по Ізмаїльській області полковника М. Завгороднього залучити до цілодобової патрульної служби увесь склад МВС, прикордонних військ, бригад сприяння міліції, а також забезпечити сторожову охорону на важливих об'єктах гладкоствольними рушницями та боєприпасами⁹.

Проте місцева політична еліта у цей період, як свідчать архівні документи, більше переймалась підготовкою виборів до Верховної Ради УРСР та «політико-моральним станом» жителів республіки. Зростання опозиційних настроїв серед різних верств населення ілюструють надписи антирадянського змісту, зроблені анонімними особами на бюлетенях у день виборів до Верховної Ради УРСР 9 лютого 1947 року: «Побільше хліба, потім буду голосувати»; «Усе одно життя не буде. Голосую проти, голодний два дні»; «Мудрий політик, подумай про спасіння українського народу від голоду»; «Голосую проти голоду та злиднів»¹⁰.

На небезпечні явища, які простежувалися в Україні наприкінці зими 1947 року, звертав увагу партійного керівництва республіки й міністр охорони здоров'я УРСР Кононенко. У службовій записці «Про масову захворюваність дистрофією населення УРСР і необхідних дій з попередження смертності» від 22 лютого 1947 року він повідомляв: «У лікарні м. Києва з вокзалу надходить щоденно більше 10-ти дистрофіків, яких знімають з потягів. Число дітей-підкидьків зростає повсюдно. Усі будинки дитини перевантажені. Для розміщення підкидьків використовуються ясла. Перевантажені й дитячі будинки... Незважаючи на крайню потребу госпіталізувати хворих, в сільських місцевостях їх госпіталізувати не можна, тому що сільські лікарні не забезпечуються гарантованим постачанням і необхідних продуктів не отримують»¹¹.

Разом з тим, керівник відомства висловлював свій прогноз щодо неухильного зростання числа хворих на дистрофію, особливо у квітні 1947 року. З метою недопущення гуманітарної катастрофи, «задля порятунку життів

сотень тисяч людей» Кононенко пропонував ужити «термінові заходи державному масштабі».

Серед невідкладних заходів для припинення дистрофії, Міністерство охорони здоров'я передбачало: збільшення продовольчої позики колгоспам, першочергова допомога в харчуванні особливо потребуючим; забезпечення гарантованим продпостачанням сільських лікарень, дитячих садків, ясел; розширення мережі дитячих будинків Міністерства освіти; організація безкоштовного (за рахунок держави) харчування сільського населення.

Тривожні сигнали про поширення голоду, які надходили від міністерств та відомств, спонукали вище політичне керівництво республіки прийняти низку спеціальних постанов та рішень. Відповідно до постанов Ради міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 13 лютого 1947 року за №183-11/с «Про упорядкування постачання цільним молоком лікувальних закладів Міністерства охорони здоров'я» дещо збільшилось забезпечення потреб у молоці дитячих лікарень, ясел, молочних кухонь. Постанова Ради міністрів УРСР від 26 лютого 1946 року за №217-16/с «Про додаткові заходи з надання допомоги харчуванням населенню областей, які постраждали від засухи» передбачала виділення для 14 найбільш уражених дистрофією областей продовольчі фонди та асигнування для харчування 266 тисяч людей.

Поліпшити ситуацію в українському селі мала на меті постанова Ради міністрів СРСР від 11 лютого 1947 року №259 «Про прийняття на постачання хлібом додаткового контингенту в сільській місцевості». В ній, зокрема, йшлося про дозвіл міністерству торгівлі СРСР, як виняток, постачати хлібом у період з 15 лютого по червень 1947 р. включно робітників, службовців і членів їх сімей, що проживали у сільській місцевості Української РСР¹².

У зазначений час з'явилися відповідні постанови обласних осередків правлячої партії. 19 лютого 1947 року було прийнято постанову бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У та виконкому облради депутатів трудящих про розгортання додаткової мережі спеціальних їдалень громадського харчування, збільшення ліжок для хворих дистрофією при лікарнях, мобілізації засобів підприємств та організацій для надання допомоги гостропотребуючому населенню області¹³. Спільна постанова бюро Чернігівського обкому КП(б)У та виконкому облради депутатів трудящих від 20 лютого 1947 року «Про заходи попередження та лікування захворювань авітамінозом та безбілковими набряками серед населення області» зобов'язувала секретарів міськкомів, райкомів КП(б)У, голів райміськвиконкомів до початку березня поточного року створити спеціальні комісії, які мали здійснювати суворий контроль за постачанням хліба та продуктів харчування до лікарень, дитсадків, дитячих будинків, а також організувати перевірку та систематичне виявлення хворих і госпіталізацію їх у спеціально відведені палати¹⁴. Подібні рішення були прийняті в інших областях, уражених голодом.

Однак, розроблені заходи в центрі та на місцях не запобігли захворюванню населення дистрофією. Тенденція до збільшення масштабів голоду характеризується наступною таблицею¹⁵:

№№ п/	Хроно- логічні межі	Загальна кількість хворих	У тому числі		Госпіта- лізовано
			В містах	дітей	
1.	На 10 лютого 1947 р. по 8 областям	107110	-	60526	3241
2.	На 15 лютого 1947 р. по 15 областям	206319	18955	70294	8352
3.	На 1 березня 1947 р. по 21 областям	441627	56435	152975	24351
4.	На 10 березня 1947 р. по 23 областям	510569	72669	225275	43034
5.	На 20 березня 1947 р. по 23 областям	615603	1009199	283920	65624
6.	На 1 квітня 1947 р. по 23 областям	752534	134375	295913	68118
7.	На 10 квітня 1947 р. по 23 областям	819009	161499	337784	103022
8.	На 20 квітня 1947 р. по 24 областям	845245	182370	345690	132654
9.	На 30 квітня 1947 р. по 23 областям	908224	199299	374145	151996
10	На 10 травня 1947 р. по 23 областям	935569	209660	384402	163595

З таблиці видно, що за даними лікувальних установ за період лютого – першої декади травня було зареєстровано близько 1 млн. випадків захворювань на дистрофію.

Міністерство охорони здоров'я УРСР у довідці, підготовленій Л. Кагановичу про захворювання дистрофією населення УРСР, робить висновок про зростання смертності населення УРСР: «за 5 останніх місяців 1946 р. в УРСР померло на 31 тисячу більше, ніж за той самий період 1945 року. За 1-й квартал 1947 р. померло на 80 тисяч більше, ніж за той самий період 1946 року... за період з 1-го серпня 1946 р. по 1-е квітня 1947 року на 111 тисяч [більше] померлих, [це] є дистрофія»¹⁶.

Від'ємний природній рух населення в 1947 році спостерігався: в січні в містах та селах Ізмаїльській області; в лютому в містах Запорізької, Херсонської та Ізмаїльської областей, а також в сільських місцевостях Одеської, Ізмаїльської та Чернівецької областей; в березні в містах Полтавської, Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Одеської, Херсонської, Ізмаїльської областей та в сільських місцевостях Вінницької, Кам'янець-Подільської, Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Одеської, Херсонської, Ізмаїльської та Чернівецької областей¹⁷.

Тенденція до незначного зниження рівня смертності стала помітною в першій декаді травня 1947 року. На думку керівництва Міністерства охорони здоров'я певного позитиву вдалось досягти за рахунок втілення у життя постанови Ради міністрів УРСР від 15 березня 1947 року за №285-19/с «Про заходи з розширювання мережі їдалень споживкооперації» (на 1 квітня 1947 р. передбачалось встановлення контингенту – 1 млн. осіб) та постанови Ради міністрів УРСР і ЦК КПРС від 3 квітня 1947 р. за №418-31/с «Про заходи з покращання медичного обслуговування та про покращання роботи з надання продовольчої допомоги особливопотребуючому населенню». Проте питання про повне продовольче забезпечення сільських лікарень ще довгий час залишалось невирішеним.

Катастрофічна ситуація в аграрному секторі наприкінці 1946 – на початку 1947 рр. спонукала М. Хрущова та інших керівників республіки неодноразово звертатися до союзного уряду з проханням надання Україні негайної продовольчої допомоги. Після лютогового пленуму ЦК ВКП(б) 1947 така допомога у вигляді позики на 60 тис. тонн продовольства була надіслана колгоспам України. Невдоволення Й. Сталіна «безпорадністю» М. Хрущова зумовило його усунення з посади першого секретаря ЦК КП(б)У і призначення компартійним керівником республіки Л. Кагановича. Проводячи жорстку репресивну хлібозаготівельну політику, новий лідер партійної республіканської організації разом з Головою Ради Міністрів УРСР М. Хрущовим вже в жовтні 1947 р. доповідали Сталіну, що «колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3%»¹⁸. Таким чином, шляхом вилучення з колективних господарств зерна, ціною голоду в Україні, верховоди Кремля прагнули посилити позиції СРСР у світі як потужної

мілітаристської держави та забезпечити через «інтернаціональну допомогу» лояльність країн «соціалістичного табору».

¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 4. – Арк. 328.

² Там само. – Спр. 5. – Арк. 176.

³ Там само. – Спр. 6. – Арк. 34.

⁴ Там само. – Спр. 4. – Арк. 324.

⁵ Там само. – Арк. 321.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – Спр. 5. – Арк. 172.

⁸ Там само. – Спр. 4. – Арк. 186–187.

⁹ Там само. – Арк. 295–302.

¹⁰ Там само. – Арк. 224–225.

¹¹ Там само. – Арк. 321–322.

¹² Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – К., 1996. – С. 178.

¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 5. – Арк. 173.

¹⁴ Там само. – Арк. 48–50.

¹⁵ Там само. – Спр. 6. – Арк. 34–35.

¹⁶ Там само. – Арк. 36.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Голод в Україні 1946–1947. – С. 298–299.